

«Розвідка» та «розвідники» давньоруської доби

Намагання знати якомога більше про своїх близьких і далеких сусідів одвічно властиве людям. Тому вже на зорі історії людства робились спроби пізнавати життя інших народів і країн, довідуватись про них якомога більше, звичайно, переслідуючи власні цілі. Своєрідна розвідувальна діяльність була притаманною людям, починаючи з кам'яного віку. Однак справжня професійна розвідка є надбанням людства нових часів. Одні історики вважають, що вона склалася у XVIII ст., інші – що в добу наполеонівських війн на початку XIX ст. Тому я взяв у лапки слова «розвідка» і «розвідники» у назві цієї статті.

Отож, для часів середньовіччя не можна говорити про справжню розвідку – організовану і цілеспрямовану структуру, що діяла постійно і систематично, як це сталося в нові часи. Самі терміни «розвідка», «розвідники» стосовно часів Київської Русі є вельми умовними. Тому користуватимусь іншими: «вивідування», «вивідувачі», в окремих випадках – «лазутчики» і «шпигуни», а також – «інформатори». Це ж саме стосується і кількох пізніших століть.

1. Додержавні часи

Отже, для часів середньовіччя можна говорити лише про **вивідувальну**, спорадичну, не систематичну **діяльність**¹, що проводилася зовсім не професіоналами цієї справи. Вже для історії східних слов'ян часів, що кількома століттями передували народженню Київської держави, існують свідчення такого роду.

В VI ст. нашої ери розпочинається масштабне переселення слов'ян до Середнього і Нижнього Подунав'я, що належало Візантійській імперії. Дунайський кордон Візантії у всі часи її історії завжди залишався особливо неспокійним і таким, що потребував дуже пильної уваги імперського уряду. Незліченні «варварські» племена, що жили північніше Дунаю, зокрема, в степах Причорномор'я, чи не з перших років її існування постійно несли зовнішню загрозу для Візантії. Проте нищівні урагани варварських вторгнень, що прокочувались землями імперії в IV–V ст., не змогли надовго затримуватись у її межах. Ні причорноморські готи, вихідці з Північної Європи і Прибалтики, ні кочовики азійських степів гуни не зуміли втриматись на тривалий

час на території Візантії й справити хоч якийсь вплив на її внутрішнє становище і зовнішню політику.

Ситуація на Дунайському рубежі Візантії докорінним чином змінюється з появою і вкоріненням надзвичайно численних слов'янських племен у прилеглих до Дунаю імперських провінціях у VI ст. Масові вторгнення слов'ян на візантійські землі були логічним етапом тривалої історії слов'янського етносу. Саме на початок VI ст., унаслідок поступового і невпинного розселення з історичної прабатьківщини (між Віслою і Дніпром) слов'яни зробились безпосередніми сусідами Візантії, твердо осівши на лівобережжі Дунаю².

Імперському війську доводилось, часом з напруженням всіх сил, відбивати натиск мужніх і надзвичайно численних слов'ян, яких візантійські історики звичайно звать антами (анти були предками східних і частини південних слов'ян пізніших часів). Прокопій з Кесарії, Менандр, Маврикій та ін. візантійські автори докладно, хай часом з відступом від історичної правди і без додержання об'єктивності, описують антив, їхній спосіб життя, манеру ведення війни.

Особливо важливим для теми нашої розповіді є «Стратегікон» візантійського полководця Маврикія, який в 582–502 рр. посідав імператорський престол. «Стратегікон» вважається видатною пам'яткою сучасної часу її створення бойової практики раннього середньовіччя. Маврикій приділив велику увагу антам: способам ведення військових дій, бойовому порядку у битвах, хитрощам, до яких вони вдавались, а також їхнім озброєнню, одягу, нарешті зовнішності цих войовничих сусідів імперії. Маврикій високо цінував своїх антських супротивників. Він писав, що коли кампанія проти антив ведеться поблизу Дунаю (північного рубежу Візантії), слід «стерегтись робити в літній час без розвідки³ переходи через місця, що їх важко долати, тобто лісисті», бо там особливо можливий напад ворога. Маврикій радив одразу ж захопити «язика» і вивідати від нього відомості про неприятеля. Маврикій радив також стерегтись ворожих вивідувачів, віддавав належне можливостям антив вводити в оману візантійських воєначальників: «Так званих перекинчиків, котрі одержують накази показувати шляхи, належить надійно стерегти», тому що серед них є люди, що служать ворогові й повідомляють невірні відомості⁴, тобто лазутчики.

Як вважають історики проблеми, практика воєнної й політичної, у тому числі дипломатичної, «розвідки» була відома з давніх часів. Візантійський дипломат й історик Пріск Панійський (V ст. н. е.) у своїй праці «Візантійська історія й діяння Атілли» розповів про прийоми політичного шпигунства, дипломатичного зондажу, які з успіхом застосовували одна проти одної Візантійська імперія і гуннська держава Атілли. Атілла через своїх шпигунів при константинопольському дворі одержував інформацію про зміст секретних доручень візантійського імператора послам, яких посилали до гуннів... Історія взаємовідносин

антів з Візантійською імперією також дає підстави вважати, що їхні численні напади на столицю Візантії в VI ст. не проходили без участі одноплемеників, котрі служили у візантійській армії⁵.

Утім, часом відносини між слов'янами і візантійцями бували мирними. Укладались угоди дружби, слов'янські вожді з шаною приймались у Константинополі, їм доручався захист рубежів імперії від «варварів». Саме в річищі подібних стосунків варто розглядати повідану нашим першим серед тих, що збереглися, літописом – «Повістю временних літ» історію про східнослов'янського «князя» (племінного вождя) Кия, котрий відвідав візантійського імператора («царя» у термінології літописця), де був приязно зустрінутий: «Се Кий княжаше в родѣ своемъ, приходившо ему ко царю, якоже сказають, яко велику честь приялъ от царя...»⁶. У наведеному тексті йдеться про засновника Києва. Імператора же, до якого він приходив, звали, швидше від усього, Юстиніаном⁷. Не зупиняючись на широко відомій біографії Кия, зауважу, що цій першій подорожі східнослов'янського племінного вождя повинне було передувати ретельне вивідування, збирання інформації у візантійській столиці. Адже кинутися на чолі війська і флоту в чужий і ворожий слов'янам світ без попереднього зондажу ситуації в Константинополі було б надто небезпечною справою.

2. Русь виходить на історичну сцену

На користь думки, що дії вивідувачів супроводжували історію й, зокрема, дипломатію східних слов'ян та їх перших державних утворень, які виникають з початком IX ст., свідчить розповідь так званих Бертинських анналів під 839 р., яку історики вважають першим точно датованим свідченням про таке утворення у Східній Європі. Назва джерела походить від місця знахідки його рукопису в абатстві св. Бертина на півдні Франції. Джерело розповідає, що 839 р. до імператора франків Людовіка Благочестивого (сина Карла Великого) прибуло посольство від візантійського імператора Феофіла (829–842 рр.), котрий разом із своїми послами «прислав також якихось людей, які твердили, що вони, тобто народ їх, називається «рос».

Ті люди назвали себе шведами і розповіли, що їхній государ, якого вони іменували хаканом, послав їх до Феофіла заради встановлення стосунків дружби. Вони запевнили Людовіка, ніби Феофіл просив його сприяти поверненню їх додому, тому що вони боялись повертатись землями варварських народів, через які перед тим дістались Константинополя. Імператор провів ретельне розслідування і, «вважаючи їх швидше розвідниками в тій країні [Візантії] і в нашій, ніж послами дружби, вирішив про себе затримати їх до тієї пори, поки не пощастить дійсно з'ясувати, чи з'явилися вони з чесними намірами, чи ні»⁸.

Людовік одразу повідомив Феофіла про це, а також написав йому, що з поваги до нього прийняв послів росів приязно і що коли вони

виявляться достойними довіри, він відпустить їх і надасть можливість безпечного повернення на батьківщину; якщо ж ні, то з своїми послами відішле шведів перед очі Феофіла, щоб той сам вирішив, як з ними варто вчинити⁹. На жаль, на цьому оповідь Бертинських анналів про послів від росів до Людовіка уривається, і вчені вже ніколи не дізнаються про їхню долю.

Дослідники цього свідчення франкського джерела вважають, що підозрілість імператора Людовіка щодо послів пояснюється саме тим, що вони назвали себе шведами. Тоді варяги (а шведи складали значну частину цих войовничих вихідців із Скандинавії) спустошливими набігами завдавали величезної шкоди північному узбережжю Франкської імперії, і це не могло не викликати настороженості її государя. Бертинські аннали залишають враження, що ті послі від невідомого науці «хакана», дійсно, могли бути лазутчиками, перед якими стояло завдання розвідати становище в тодішній столиці франків Ільдесхаймі.

Історики здавна сперечаються стосовно того, хто був хакан народу рос, хто були ті роси, і чому послами хакана стали шведи. В останній час більшість вчених сходиться на тому, що їх надіслало східнослов'янське державне утворення в Середньому Подніпров'ї. Адже з пізніших джерел, зокрема, із «Слова про закон і благодать» київського митрополита Іларіона, створеного в 30-х рр. XI ст., відомо, що київського князя називали в урочистих випадках каганом, титулом, запозиченим від хозар. Так звали Володимира Святого і його сина Ярослава Мудрого. Вибір руським хаканом послами шведів теж можна пояснити задовільно. Адже, починаючи з часів київського князя Аскольда (кінець 50-х – 70-і рр. IX ст.), варяги служили київським князям насамперед як воїни, а ті з них, що володіли іноземними мовами, бували послами. Так, в текстах угод Русі з Візантією 911 і 944 рр. названі скандинавські імена частини послів¹⁰.

Історичні обставини появи послів руського хакана у Візантії, а далі у Франкському королівстві надають дослідникам можливість вважати, що їм дійсно були доручені вивідувальні завдання. Тоді візантійський імператор Феофіл вів важку боротьбу з Арабським халіфатом і був змушений звернутись за допомогою до країн Європи, в тому числі й до Франкського королівства. Руське ж посольство до Феофіла можна пояснити намаганням сторін об'єднати зусилля у протидії Хозарському каганату, що перешкоджав торгівлі східних слов'ян з країнами Сходу і Півдня й противився насадженню християнства в Криму і Північному Причорномор'ї, які належали тоді Візантії. А разом, мабуть, – оцінити політичну ситуацію в регіоні.

Важче пояснити причини поїздки руських послів до франків. Швидше від усього, їм доручили познайомитись з далекою країною, про яку хакан росів не мав, мабуть, жодного уявлення. Візьмемо до уваги, що історія середньовіччя знає багато прикладів виконання посольськими

місями шпигунських функцій. Разом з тим, перебування руського посольства в Ільдесхаймі могло, дійсно, проходити під знаком спроби встановлення відносин «дружби» з франкським двором. Інформація ж, яку мали збирати послы, повинна була служити визначенню політичної орієнтації Русі, що шукала зовнішньополітичних контактів з країнами Європи.

Все ж таки державне утворення на чолі з хаканом, що надсилало послів до Візантії, а далі до королівства франків, історики уявляють собі хіба що в найзагальніших рисах. Інша річ – повідомлення нашого найдавнішого (з числа збережених часом) літопису, «Повісті временних літ» про напад київського князя Аскольда 860 р. на візантійську столицю Константинополь (руські книжники звуть його Царгородом) і пов'язаний з ним епізод вивідувальної діяльності давніх русів.

3. Походи на Царгород

«Повість» розповідає: «Иде Аскольдъ и Дирь* на греки, и прииде [на]... Михаила цесаря. Цесарю же отшедшо на огаряны**,...Си же [руси] внутрь Суду*** вшедше, много убийство крестьяномъ**** створиша, и въ двою соть корабль Царьградъ оступиша...»¹¹.

Історики в один голос відзначали, що напад русів на Константинополь прийшовся на час великих труднощів у суспільному та політичному житті Візантійської імперії. Араби тиснули на неї і з Заходу і зі Сходу. Напередодні навали флоту Аскольда імператор повів 40-тисячне військо вглиб Малої Азії назустріч арабам. Одночасно він послав майже увесь свій флот до острова Крит для боротьби з піратами, що стали тоді господарями Середземного моря і грабували візантійські торговельні кораблі. Місто залишилось майже беззахисним, і в разі ворожого нападу городяни могли сподіватись не стільки на нечисленну залозу, скільки на могутність оборонних стін, яких до того не зміг здолати ніхто...

Вчені звернули увагу також на те, що велетенський залізний ланцюг на численних поплавах (звичайно він перегороджував шлях до Золотого Рогу) того червневого ранку 860 р., коли руські ладді наближались до Константинополя, не був напнутий, і тому Аскольдові човни безборонно увійшли до бухти. Здається, це єдиний випадок в історії Візантії, коли з невідомої причини ланцюг не був піднятий при наближенні ворожих суден. Навіть коли 1453 р. турецький султан

* Насправді Аскольд і Дір княжили у Києві не одночасно, а послідовно, один за одним: спершу Аскольд, а з кінця 70-х – початку 80-х рр. IX ст. – Дір. Тому на Царгород ходив, очевидно, один Аскольд.

** У даному разі – арабів.

*** Судом давньоруські книжники називали бухту Золотий Ріг, що омивала береги Константинополя.

**** Християнам.

Мухаммад оточив конаючий вже Константинополь, то й тоді греки встигли ланцюгом зачинити вхід до Золотого Рогу... Тому є підстави вважати, що Аскольд мав якихось спільників (чи інформаторів) у візантійській столиці.

Названа тільки-но обставина, а також вибір Аскольдом надзвичайно сприятливого моменту для атаки на Царгород дали привід ученим вважати, що київський князь перед походом зумів зібрати важливу політичну і воєнну інформацію. Никонівському літописові відомо, що Аскольд і Дір **знали** про відсутність імператора з військом у Царгороді. У тексті цього літопису, названому «О пришествии агарянь* на Царьградъ», сказано про наступ арабів на візантійську столицю. Тоді «слышавше же киевстии князи Аскольдъ и Диръ [про це], идоша на Царьградъ и много зла сътвориша»¹². З цього можна зробити висновок, що Аскольдові було відомо й те, що в Золотому Розі не було візантійських кораблів, озброєних страшним «грецьким вогнем» – трубами, з яких під тиском викидали на 40–50 м підпалену суміш нафти, сірки і ще чогось. То була надзвичайно ефективна у морському бою зброя, від якої дуже потерпів флот наступника Олега на київському столі князя Ігоря у 941 р.

Д.І. Іловайський припускав, що руси знали про похід візантійського війська до Малої Азії. М.Д. Присьолков писав про можливість союзу між русами і арабами, А.А. Васильєв гадав, що вторгнення до меж імперії було заплановано руськими заздалегідь, що дозволяє думати про їхню обізнаність із становищем у місті. І.І. Свенціцький вважав, що похід 860 р. був узгоджений Аскольдом з Болгарським царством. Д.Д. Оболенський дійшов висновку, що Аскольд був добре знайомий з усім, що коїлося в грецькій столиці¹³. Та нас цікавить інше: звідкіля київський князь довідався про вихід імператора з військом з столиці й відплиття грецького флоту до Середземного моря саме у червні 860 р.?!

Відомий візантиніст М.В. Левченко також писав про те, що в Києві чудово знали про всі найбільш важливі події, що відбувалися тоді в Константинополі й Візантії. Такі відомості могли надходити від русів, що служили в імператорській гвардії, а також від купців, котрі постійно їздили великим шляхом «из Варяг во Греки», який з'єднував візантійську і руську столиці¹⁴. Свідчення про службу русів у імператорській гвардії й війську з'являються в джерелах лише з часів княгині Ольги (правила в Києві в 944–964 рр.)¹⁵, що, втім, не виключає такої можливості для більш ранніх часів. А от купці, дійсно, здавна були частими гостями у Царгороді, про що згадано повідомляють і давньоруські, й візантійські джерела. У грецькій столиці існував спеціальний квартал святого Мама, де був заїжджий двір для руських купців¹⁶.

* У даному контексті – арабів.

З усього мовленого дехто зробив висновок, що дипломатична практика східних слов'ян вже з перших її кроків «цілком певно вказує на традицію [у них] політичної розвідки»¹⁷. Вважаю ці слова перебільшенням. Разом із тим, несподіваність нападу Русі на Константинополь 860 р. доводить, що і в цьому випадку зіграли свою роль вивідувачі, бо похід Аскольда слід вважати ретельно продуманою і добре до часу прихованою справою. Вигідний для себе мир із сплатою греками контрибуції, якого, ймовірно, досяг унаслідок того походу руський князь, свідчить про вдаість усієї військової акції Аскольда.

Той Аскольд був государем невеликого Київського князівства, розташованого у Середній Наддніпрянщині. Його економічний і військовий потенціал не міг бути особливо значним. Тому успіх походу 860 р. зайвий раз свідчить про велику, а в даному випадку, мабуть, вирішальну роль руських лазутчиків у Константинополі й інших містах імперії.

Наступний похід на Візантію відбувся через півстоліття. У кінці IX ст. київський князь Олег, котрий близько 882 р. об'єднав руську Північ з руським же Півднем, зробивши перший і вирішальний крок на шляху створення загальноруської держави, у 907 р. вчинив грандіозний похід на Царгород, короткий опис якого зберігся у «Повісті временних літ»: «Иде Олегъ на Грекы, Игоря оставив Киевъ, поя же множество варяг, и словень, и чюдъ, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и сѣверо, и вятчичи, и хорваты, и дулѣбы, и тиверци...И съ сими со всѣми поиде Олегъ на конех и на кораблех, и бѣ числомъ кораблей 2000. И прииде къ Царюграду; и греци замкоша Суд, а град затвориша»¹⁸.

Є підстави думати, що так само, як у 860 р., якісь руські вивідувачі чітко і реально оцінили ситуацію у Візантії 907 р. Князь Олег і його оточення взяли, мабуть, до уваги також і міжнародне становище імперії. Адже Візантія переживала тоді серйозні труднощі і у внутрішньому житті, і в зовнішній політиці. Посилилася боротьба могутніх земельних магнатів проти імператора, спалахнув заколот у війську. У 904 р. імперія зазнала поразки від Болгарії. Не вщухав натиск арабів на південно-східні кордони країни. Вони завдавали їй відчутних ударів і на морі. Арабський флот захопив багато островів у Середземному морі, на яких ще недавно панувала Візантія. У тому самому 904 р. полководець Лев Триполійський на чолі сильної арабської ескадри здобув багате грецьке місто Фессалоніку. Лише напруживши всі сили, імперія зуміла відвоювати місто і на якийсь час стримати натиск ворога¹⁹. Візантії доводилось постійно протиставляти арабам добірні легіони, послаблюючи натомість оборону на Дунаї.

Отже, князь Олег вдало обрав час для масштабного наступу на імперію. Його інформатори у Константинополі, слід гадати, обрали час для сумісного походу руського флоту і сухопутного війська. Долаючи опір нечисленної прикордонної сторожі і малолюдних

залоги грецьких фортець на Дунаї, велелюдне піше військо київського князя стрімко наблизилося до могутніх мурів Константинополя, а флот з'явився у видимості сторожових постів, розкиданих на берегах Золотого Рогу. Візантіїці встигли підняти ланцюг і перепинити шлях руським ладдям до бухти. Тоді Олег наказав перетягнути на котках свої невеликі кораблі сухоходом, після чого їх спустили на воду вже за ланцюгом, у бухті²⁰. Це вразило візантійську верхівку і спонукало її до швидкого укладення миру, надзвичайно вигідного для руської сторони²¹. Відтоді руські дипломати і купці користувались у Візантії великими і виключними пільгами, яких не було у представників жодної іншої країни.

Минав час... П'ятьма роками пізніше після походу на Царгород князь Олег помер: чи то від укусу змії, як сповіщають давньоруські літописи²², чи то загинув у поході до Закавказзя, на що натякають арабські історики і географи²³. До влади у Києві прийшов Ігор. Він поступався Олегу як державний діяч і полководець, і це з перебігом часу зрозуміли в Константинополі. Тому поступово імперський уряд зменшував пільги руським купцям у Константинополі, їх все суворіше утримували на заїжджих дворах у грецькій столиці та інших великих містах. Підписана 907 і доповнена 911 р. русько-візантійська угода була, таким чином, порушена грецькою стороною²⁴. Тому воєнна акція Ігоря проти Візантії у 941 р. аж ніяк не була викликана самим лише бажанням пограбувати багатого сусіда, як вважали деякі дореволюційні історики.

Русь виступила проти імперії у 941 р., спираючись на дружній нейтралітет з боку Хозарського каганату, маючи можливих союзників в особі ворогуючих з імперією угрів. До того ж Ігор уклав союз із степовиками-печенігами. Удар по Візантії було нанесено у час, коли імперія відчувала сильний тиск з боку арабів і угрів. Її флот змушений був постійно охороняти від арабів острови у Середземному морі. «Руси успішно оволодівали практикою політичної розвідки і загального врахування військово-політичної ситуації на кордонах імперії, практикою, що виявила себе вже в період посольства 838–839 рр., у подіях 860 р. і так певно заявила про себе у 941 р.»²⁵. Слід гадати, автор цих рядків і в цьому випадку, і в інших, розглянутих у його праці, скористався терміном «розвідка» для зручності, суто умовно.

Однак похід Русі на греків 941 р., попри ретельну підготовку і велелюдне військо (гіперболізуючи чисельність флоту Ігоря, наші літописи і візантійські хроніки пишуть навіть про десять тисяч кораблів²⁶, та в дійсності їх мало бути в кілька разів менше), зазнав невдачі. Можливо, інформатори руського князя в Константинополі й інших великих грецьких містах невірно оцінили обстановку, применшили боєздатність візантійського міста, насамперед – подали невірні відомості про стан і розташування обладнаних «грецьким

вогнем» грізних імператорських кораблів. Через це багато руських ладей у морському бою було спалено «грецьким вогнем», сам Ігор з якимось десятком ладей зміг утекти до Керченської затоки, як повідомляє візантійський сучасник тієї війни²⁷. Суходільне руське військо теж змушене було повернутись без перемоги.

Через три роки Ігор зібрав ще більше військо і флот і знову вирушив на Царгород. Та на Дунаї його зустріло посольство від імператора Романа і запропонувало укласти мир²⁸. Після довгих перетрактацій його було підписано у Києві, куди прибуло імператорське посольство. Ця угода 944 р. виявилась менш вигідною для Русі, ніж договір Олега. Руські купці і дипломати були позбавлені більшої частини пільг.

У тексті договору 944 р. є положення, що свідчить про відвідини Константинополя руськими лазутчиками. Візантійський уряд вимагав від київського государя, щоб посли і купці з Русі обов'язково мали вірчі грамоти від нього, в яких би вказувалась мета їхнього приїзду: «Аще ли безъ грамоты придуть, и преданы будутъ намъ, да держимъ и хранимъ, донде же възвѣстимъ князю вашему. Аще ли руку не дадять, и противятся, да убьени будутъ, да не изищется смерть ихъ от князя вашего»²⁹. З тексту випливає, що захоплені зненацька агенти київського князя часом не бажали віддаватися до рук візантійців і чинили збройний опір. Мабуть, практика засилання вивідувачів з Русі до Візантії (і навпаки) була поширеною, якщо вже про них згадувалось у великому міждержавному договорі 944 р.

Спробую відповісти на питання: хто виконував роль вивідувачів на Русі і взагалі в середньовічному світі. Історики здавна вважають, що найчастіше ними були купці, які їздили до іноземних країн і принагідно збирали інформацію. Або ж одержували спеціальні завдання. Показово, що 1043 р., коли починалася війна Ярослава Мудрого з Візантією, її влада наказала заарештувати всіх руських людей, насамперед купців, що перебували у Константинополі й в інших містах імперії³⁰. Грецький уряд боявся відпустити додому людей, що володіли важливою інформацією.

Так само вели політичну і воєнну «розвідку» люди, котрим доручались посольські функції. Нарешті, у джерелах існує чимало свідоцтв про те, що свідчення про країни, які вони відвідували, збирали мандрівники й місіонери. З розповідей арабських, персидських і європейських мандрівників можна скласти певне уявлення про Русь IX–X ст. А руські паломники до святих місць на Близькому Сході також приносили важливу інформацію.

Незабаром по підписанні русько-візантійської угоди, восени 944 р. князь Ігор загинув, збираючи данину («полюддя») у Древлянській землі. На київському престолі його заступила дружина Ольга. Вона жорстоко придушила повстання древлян, а потім упорядкувала збирання данини, нормувавши його. Далі вона влаштувала опорні пункти своєї влади в різних землях Давньоруської держави, що в часи

її князювання зміцнилась, головним чином завдяки її діяльності³¹. По тому вона звернулась до вирішення завдань зовнішньої політики.

4. Епоха зміцнення Давньоруської держави

Під 955 р.³² Літопис Нестора коротко сповіщає: «Иде Ольга въ Грекы, и приде Царюгороду. Бѣ бо тогда царь Костянтинъ, сынъ Леоновъ ...»³³. Важливість цього лапідарного запису важко переоцінити.

Як відомо, візантійський напрям, починаючи з часів його засновника Олега, домінував у зовнішній політиці Київської Русі. Однак обидва попередники Ольги на київському княжінні проводили свою зовнішню політику найбільш зрозумілим їм і рішучим шляхом: спочатку йшли походом на Царгород, а вже потім, особливо у разі вдалого закінчення кампанії, укладали вигідний для себе мир. Невдача походу Ігоря 941 р., мабуть, довела Ользі обмеженість і сумнівну політичну доцільність подібних методів. Тому вона вирішує вдатися до мирних засобів дипломатії – уперше в історії східних слов'ян (згадаймо Аскольда) і Руської держави.

Історики вже давно звернули увагу на зовнішню простоту розповіді «Повісті» про візит княгині Ольги до Константинополя. Літописець залишив поза увагою (або не знав про це) всю тривалу і копітку працю, спрямовану на підготовку цієї поїздки. Отже, було проведено ретельне політичне вивідування, якому могли прислужитися насамперед руські купці у Візантії і, можливо, руські найманці в імператорській гвардії³⁴. Крім того, княгиня просто не могла спорядити посольство до Візантії без виконання численних формальностей, на які був дуже багатий імператорський зовнішньополітичний церемоніал. Та й саме перебування Ольги із великим почетом у Константинополі, крім вирішення міждержавних справ, могло бути використане для збирання політичної інформації.

Унаслідок тривалих перетрактацій у Царгороді було підписано угоду, що не задовольнила обидві сторони. Щоправда, Ольга була урочисто охрещена грецьким патріархом. Сам імператор Константин Багрянородний став її хрещеним батьком. Це був великий політичний успіх. Мабуть, було поновлено русько-візантійську угоду 944 р., укладену Ігорем. Та навряд чи були поліпшені умови перебування руських купців і дипломатів у Візантії. Крім того, не справдилися надії княгині поріднитися з імператором, одруживши сина Святослава з однією з його доньок. Літопис не приховує незадоволення, висловленого Ольгою візантійським послам, що після її повернення прибули до Києва³⁵.

Не дивно тому, що 959 р. Ольга виявила нову зовнішньополітичну ініціативу, надіславши посольство до германського імператора Оттона I. Більшість вчених пояснює цей крок княгині відносною невдачею її константинопольського візиту. Дехто з церковних істориків вважає, що Ольга намагалась створити на Русі релігійну організацію,

а Візантія не погодилась на це. Тоді чому її урочисто охрестили в Константинополі? Крім того, поява на Русі германського місіонера Адальберта у 960 чи 961 р. була вороже зустрінута руською стороною, і невдачливому кандидату в руські єпископи довелося ні з чим повертатися додому³⁶.

В останній час історики здебільшого думають, що посольство Ольги мало на меті встановити відносини «миру і дружби» (як звичайно називають давньоруські джерела союзні чи просто дружні міждержавні угоди) з Германією. Та вірогідною також уявляється думка, що руському посольству 959 р. до Оттона I доручили ознайомитися з політичною ситуацією, оцінити можливості і вигоди укладення русько-германського союзу. Наслідки такого ймовірного ознайомлення, мабуть, переконали княгиню в неперспективності налагодження систематичних міждержавних відносин з Германською імперією. Бо жодних дальших дипломатичних кроків у цьому напрямі ні Ольга, ні її син і наступник Святослав не робили.

Спливали роки, Ольга старіла, і 964 р. їй довелося передати владу своєму єдиному синові Святославу³⁷. У нього були зовсім інші, ніж у матері, погляди на методи зовнішньої політики і на засоби воєнного та політичного вивідування. Святослав віддавав перевагу суто військовим засобам проведення міжнародної діяльності. Тому сприяли зовнішньополітичні обставини, з якими він зіткнувся на самому початку свого князювання.

5. Походи Святослава

Святослав одержав (або вирвав) владу з рук старіючої Ольги у важкий для Давньоруської держави час. Одвічна суперниця Русі Візантія прагнула підточити могутність північного сусіда. Уряд у Константинополі намагався відтіснити Київську Русь від Чорного моря, яке арабські географи тоді називали Руським. Візантійські політики силкувались перешкодити давньоруській торгівлі з Півднем і Близьким Сходом. Та торгівля була однією з підвалин економічної, а відтак – і військової потуги східнослов'янської держави. З цією метою греки нацьковували незліченні орди печенігів на південноруські землі. А підштовхуваний імперією проти Русі Хозарський каганат на кінець князювання Ольги наглухо зачинив гирла Волги і Дону для руських купців. Доклала рук до цього й держава волзьких булгар (тюрків), що не пропускала руських торгових людей через свої володіння до ринків Середньої Азії. Перед Святославом постало кілька першочергових завдань зовнішньої політики, які князь почав вирішувати дійовим способом – війною³⁸.

Перш, ніж розпочати суперництво з Візантією і Хозарським каганатом, Святослав вирішив провести розвідку боєм. Київський літописець під 964 р. у властивому йому лапідарному дусі описав цю подію: «Иде [Святослав] на Оку рѣку и на Волгу, и налѣзе вятичи, и рече

Вятичемь: “Кому дань даете?”». Они же рѣша: «Козаромъ по шьлягу от рала даемъ»³⁹. Як писав знавець проблеми, «похід 964 р., очевидно, був політичним зондажем у цій стороні»⁴⁰.

Дізнавшись про кордони Хозарського каганату, ознайомившись з ситуацією в Поволжі, Святослав стрімко рушив на ворога і переміг його. Через чотири роки військо київського князя остаточно ліквідувало Хозарську паразитичну державу⁴¹. Замки на гирлах Волги і Дону були збиті, розчищені суходільні гостинці для руських купців до країн Півдня і Сходу⁴².

Однак все ж таки не Хозарія була головним ворогом Русі. Основним суперником Святослав слушно вважав Візантію. Життєві інтереси Давньоруської держави владно диктували руському володареві неминучість двобою з тодішнім «грецьким царем» Нікіфором Фокою. Думаю, що хороброму воїнові й вдачливому полководцю Святославу хотілося навіть помірятися силою з найкращим військом тогочасного світу – грецьким, що складалося з важкоозброєної піхоти і закутої в залізо кінноти.

І знову, як мені здається, Святослав використав підхожий привід для того, щоб з'ясувати політичну й стратегічну ситуацію у Подунав'ї, поблизу північного кордону Візантійської імперії. Він охоче віддুকнувся на пропозицію Нікіфора Фоки допомогти Візантії у війні проти болгар, що вийшли з-під контролю імперії й прагнули позбавитись залежності від неї. При цьому Святослав виношував власні далекосяжні плани щодо Болгарії, як показали подальші дії князя.

Легко розбивши болгарське військо, Святослав 968 р. отаборився у Подунав'ї. Він добре бачив стратегічні вигоди свого утвердження поруч з північним рубежем Візантії. Якщо вірити літописцеві, князь запально мовив матері: «Не любо ми есть в Киевѣ быти, хочю жити в Переяславци на Дунаи, яко то есть середя земли моей»⁴³. Не варто тлумачити його слова як намір перенести столицю своєї держави на Дунай (про що неодноразово писали історики в минулому). Швидше за все, йшлося про геополітичні плани руського князя. З натяків деяких візантійських джерел виходить, що Святослав вирішив поборотися з імперією за першість у тому регіоні й навіть спробувати посадити на болгарський престол свого ставленика.

Візантія менше всього бажала бачити сильного і незалежного Святослава поблизу своїх північних кордонів, звідкіля було не так вже й далеко до її столиці Константинополя. Грецький уряд нацькував хижих кочовиків причорноморських степів печенігів на Київ. Того самого 968 р. вороги облягли Київ. Вони впритул обступили стольний град, у якому почався голод. А підмога від Святослава все не прибувала. Тоді було вирішено вивідати сили ворога.

З Києва бачили, що якісь люди скупчилися на протилежному, лівому березі Дніпра, але з ними не було зв'язку. «И рече единъ отрокъ: “Азь преиду.”» И рѣша: «Иди». Онъ же изиде изъ града с уздою, и

ристаше сквозь печенѣги, глаголя: «Не видѣ ли коня никтоже? Бѣ бо умѣя печенѣжьски, и мняхуть и своего. И яко приближися к рѣцѣ, свергъ порты сунуся в Днѣпръ, и побреде. Видѣвше же печенѣзи, устремишася на нь, стрѣляюще его, и не могоша ему ничто же створити»⁴⁴.

Перед нами – класичний для середньовіччя приклад активного вивідування сил ворога із застосуванням військових хитрощів. Лазутчик був відповідним чином підготовлений (знав печенізьку мову, міг переплисти Дніпро). Виявилось, що на тому боці стояв з військом воевода Святослава Претич. Він зумів полегшити становище обложених, а незабаром по тому Святослав повернувся додому і відігнав печенігів від Києва⁴⁵.

У час перебування Святослава у Києві Ольга захворіла і через три дні померла. Він поховав матір і в кінці наступного 969 р. повернувся до Болгарії⁴⁶. Наставав момент вирішального зіткнення Русі з Візантією.

Протягом кінця 969 – майже всього 970 р. київський князь завоював Північно-Східну Болгарію, вдерся до належної Візантії Фракії. «И поиде Святославъ ко граду [Константинополю], воюя и грады разбивая, яже стоятъ и до днешняго дне пусты»⁴⁷, – пишаються своїм князем, занотував автор «Повісті временних літ». Назустріч руському князеві виступив досвідчений візантійський полководець Варда Склір. Перед ним поставили завдання окупувати прикордонні райони Болгарії, щоб перепинити шлях русам, а також дізнатись про їхні наміри. Імператор наказав «посилати по бівуаках і зайнятих ворогом областях переодягнених у скіфський* одяг, володіючих обома мовами [руською і грецькою] людей, щоб вони дізнавались про наміри ворога і повідомляли про них потім імператорові»⁴⁸. Така діяльність вивідувачів дала можливість візантійському війську здобути перевагу над руським і виграти у Святослава битву при Адріанополі. Візантійський воєначальник не надав цій локальній перемозі особливого значення й не зробив спроби просунутись далі⁴⁹. Проте проводив вивідування і в наступні дні. Склір послав одного з наближених до нього людей Іоанна «з дорученням оглянути військо скіфів, дізнатися про їхню чисельність, місце, на якому вони розташувались, а також чим вони зайняті. Всі ці відомості Іоанн повинен був якомога швидше надіслати йому, щоб він міг підготувати і вишикувати воїнів для битви»⁵⁰. У свою чергу, Святослав провів вивчення сил Скліра боєм.

У 970 р., згідно свідчення візантійського історика Іоанна Скліци, Святослав надіслав посольство до нового візантійського імператора Іоанна Цимісхія. У візантійському таборі це посольство, мабуть, небезпідставно, розцінили як шпигунське: мовляв, «руси прийшли з метою вивідати справи візантійців»⁵¹. Подібна практика відкритого вивідування була властивою для тих часів.

* Візантійські історики звичайно називали русів скіфами або тавроскіфами.

Воєнні успіхи Святослава збентежили імператора, і він теж розвідав сили руського князя, про що барвисто розповідає літопис: «И созва царь [імператор] бояре своя в полату и рече имъ: “Што створимъ, яко не можемъ противу ему стати?”». И рѣша ему бояре: «Посли к нему дары, искусимъ и, любъзнивъ ли есть злату, ли паволокам?»*. И посла к нему злато, и паволоки, и мужа мудра, рѣша ему: «Глядай взора и лица его и смысла его»⁵². Однак руський князь навіть не поглянув на розкішні подарунки і звелів своїм отрокам прибрати їх подалі. Посли повернулись до царя і оповіли йому про бачене. Тоді один з наближених до імператора сановників порадив йому: надійшли руському князеві зброю. Знову прийшли послы до Святослава і принесли йому меч й іншу зброю. «Онъ же, примимъ, нача хвалити, и любити, и целовати царя.» Повернувшись, послы сказали царю: «Лють се мужъ хочеть быти, яко имѣнья не брежеть, а оружье емлетъ»⁵³.

Ця напівлегендарна історія, що, ймовірно від всього, запозичена літописцем із оповідок дружинників руського князя, яскраво зображує Святослава як людину, байдужу до багатства, його не можна було підкупити, він понад усе цінував честь – свою і своїх воїнів.

Остання велика русько-візантійська війна завершилась для князя невдало. Він був оточений військом Іоанна Цимісхія у болгарському місті Доростолі й змушений піти на не вигідний для Русі мир. За це імператор дозволив вийти з Доростола всьому війську Святослава із зброєю і навіть дав йому харчів на зворотний шлях. Підступний Цимісхій нацькував на руського князя печенігів, у бою з якими він і загинув навесні 972 р. поблизу дніпровських порогів⁵⁴.

6. Часи Володимира

Позашлюбний син Святослава Володимир прийшов до влади на Русі унаслідок кривавої боротьби за владу з старшим сином князя і спадкоємцем престолу Ярополком. Історично-об'єктивно Володимир переважав старшого брата державними здібностями, розумом і полководницьким талантом. З ім'ям Володимира наука пов'язує завершення будівництва давньоруської державності. У роки його княжіння Київська Русь була об'єднана, а її глава став єдиновладним государем⁵⁵. Цю важливу особливість його правління відзначив літописець Нестор у розповіді про утвердження князя у Києві: «И нача княжити Володимиръ въ Киеве единъ»⁵⁶, тобто одноосібно.

Початок князювання Володимира Святославича у Києві ознаменувався низкою реформ, що були викликані до життя поступом феодалізму, дальшою соціальною поляризацією суспільства, необхідністю зміцнення державності, піднесенням ролі й авторитету князівської влади. Невипадково першою з них стала реформа ідеології. Володимир встановив у державі культ верховного язичницького божества Перуна

* Дорогоцінні, шиті золотом шовкові тканини.

(близько 980 р.)⁵⁷. Однак швидко по тому переконався, що язичницька релігія не відповідає суспільним потребам. Могутня соціально-економічна закономірність, феодалний спосіб виробництва, рішуче суперечили родоплемінному укладові й народженому ним язичництву.

На середину 80-х років XI ст. князь Володимир та його радники прийшли до думки про доцільність запровадження християнського віровчення на Русі. Протягом 986–990 рр. були вжиті заходи для «охрещення Русі», унаслідок чого влітку 990 р. християнство було запроваджене в державі як офіційна ідеологічна система⁵⁸.

Не зупиняючись на широко відомих обставинах введення християнства на Русі, зверну увагу читача на те, що князь Володимир обачливо і дуже серйозно підійшов до прийняття нової віри з рук візантійського імператора і патріарха. Літопис дає підстави вважати, що київський князь надіслав посольства до різних країн із різними конфесіями, щоб ознайомитися з особливостями вір і обрядів: «Избраша мужи добры и смыслены, числомъ 10, и рѣша имь: "Идѣте первое в болгары и испытайте вѣру их"»⁵⁹. Далі послі попрямували до «німців» (католиків), познайомились з їхньою обрядністю й нарешті потрапили до «Грецької землі», тобто Візантії.

Більшість істориків переконана в тому, що з самого початку Володимир і його оточення орієнтувались на візантійський варіант християнства (православ'я). Тому надсилання посольств до інших країн із офіційним завданням познайомитись із їхніми віруваннями можна тлумачити як проведення вивідування з метою ознайомлення з ситуацією у тих країнах і в цілому в західному світі. Не випадково з часів Володимира зовнішня політика Русі перестає бути майже повністю спрямованою на Візантію, а робиться багатовекторною. Князь встановлює дипломатичні стосунки з Германією, Норвегією, Швецією, Чехією, Польщею, Римом та іншими країнами⁶⁰.

Влітку 989 р. Володимир стрімко рушив на головне візантійське місто в Криму – Херсон. Метою походу було примусити імператора Василя II виконати умови русько-візантійського договору, укладеного два роки тому, – віддати сестру Анну за руського князя. Чималий час облога Херсона не приносила князеві успіху. Грецька залога вперто захищалась. Тоді Володимир вдався до послуг лазутчиків. Його агент у Херсоні Анастас корсунянин пустив стрілу до табору князя, «напав сице на стрѣль: "Кладязи, яже суть за тобою от вѣстока, ис того вода идетъ по трубѣ, копавъ переими"»⁶¹. Князь наказав так вчинити, після чого місто капітулювало. Імператор прислав сестру до Херсона, де Володимир урочисто взяв із нею шлюб. Так присутність лазутчика в обложеному місті дозволила руському князеві без особливих зусиль і людських втрат здобути його.

«Повість временних літ» барвисто-емоційно відобразила героїчну боротьбу руського народу проти хижих кочовиків причорноморських

степів – печенігів. У цьому протистоянні князь Володимир здобував славні перемоги та не раз потрапляв у важке становище. Під 997 р. літописець відобразив облогу печенігами південноруського міста Білгорода. Обложені втратили надію на прихід князівського війська, яке б визволило їх. Міське віче вже вирішило здатися на милість ворога. Та один мудрий старець порадив вдатися до хитрощів і ввести в оману ворогів.

Печеніги розуміли, що в Білгороді швидко закінчатся харчі. Тому той старець запропонував викопати колодязі і вставити у них діжки з медом і киселем з муки. Після цього покликали печенігів і показали їм ті діжки, запевнивши ворожих вивідувачів у тому, що колодязі невичерпні і справно надають їжу і питво обложеним. Після цього печеніги зняли облогу Білгорода⁶². Перед нами, безумовно, фольклорна, напівлегендарна історія, що химерно відобразила введення в оману лазутчиків ворога. Та можна думати, що ця історія мала якесь реальне підґрунтя. В усякому разі, метод уведення в оману ворожих шпигунів був відомий на Русі кінця X ст.

7. Держава Ярослава і Ярославичів

Як відомо, перехід влади від Володимира Святославича до його сина Ярослава супроводжувався драматичними обставинами. Син виявив непокору батькові, мало не дійшло до війни: «Хотящю Володимерю ити на Ярослава. Ярославъ же*, пославъ за море, приведе варягы, бояся отца своего»⁶³. Як виявилось, джерело інформації у Ярослава було цілком надійне. Володимир дійсно готувався до походу проти нього. Однак 15 лютого 1015 р. Володимир несподівано для всіх помер⁶⁴, і Ярославу не довелося брати на себе гріх війни проти власного батька.

По кончині Володимира між його нащадками розпочалася кривава боротьба за Київ і загальноруську владу. Найбільші шанси на них мав, здається, один з молодших синів государя Борис, якого в кінці життя батько наблизив до себе (дехто з істориків вважає його сином від грецької царівни Анни). У годину смерті Володимира Борис був у поході на печенігів, у який послав його батько. Під час походу «вѣсть приде к нему: “Отець ти умерль”»⁶⁵. Дружинники радили Борисові негайно податись до Києва і сісти на батьківський престол, але той відмовився, поважаючи династичні права старшого зведеного брата Святополка⁶⁶. Для теми нашої розвідки важливим є інше: хтось з Києва надіслав на південь Переяславської землі, де тоді стояв Борис з дружиною, свого гінця.

Такі гінці-інформатори часом долали величезні відстані, аби донести доручену їм звістку до адресата. Того самого 1015 р. Ярослав, що був київським намісником у Новгороді, опинився в скрутному становищі: вступив у збройний конфлікт зі своїми підданими-нов-

* одержавши звістку від когось із відданих йому людей у Києві.

городцями. «В ту же ноць приде ему вѣсть ис Києва от сестры его Передьславы, си: “Отець ти умерль, а Святополкъ сѣдить ти Киевѣ, убивъ Бориса, а на Глѣба посла, а блюдися его повелику”»⁶⁷. Одержана, хай із запізненням, звістка від якогось інформатора з Києва дозволила Ярославу владнати стосунки з новгородцями, зібрати військо і вирушити назустріч Святополку.

Подібні інформатори-вивідувачі були й у Святополка: «Слышавъ же Святополкъ идуща Ярослава... и изыде противу ему к Любичю...»⁶⁸, де й відбулася кривава битва між суперниками. Ще один приклад принесення воєнної інформації на велику відстань зафіксовано у «Повісті временних літ» під 1036 р.: «Ярославу же сущю Новгородѣ вѣсть приде ему, яко печенѣзи остоять Киевъ»⁶⁹.

Починаючи з другої половини XI ст., у джерелах робляться рідкісними згадки про руських вивідувачів і лазутчиків, що дізнавались про наміри і розташування сил зовнішніх ворогів. Натомість літописці зосереджують увагу на міжкнязівських відносинах, що можна пояснити порушенням єдності Давньоруської держави по смерті Ярослава. Коли 1078 р., по смерті старших братів Ізяслава і Святослава, до влади на Русі прийшов Всеволод Ярославич, здавалось, єдність країни була відновлена. Проте інші Ярославичі не завжди корились йому. Зокрема, син Святополка Ярославича Ярополк відчував себе ображеним на Всеволода, бо той на його думку, мляво захищав його від підступів брата Давида Ігоревича, котрий хотів відібрати у нього м. Володимир із землею.

Як розповідає «Повість временних літ», 1085 р. «Ярополкъ же хотяше ити на Всеволода, послушавъ злых совѣтниківъ. Се увѣдавъ, Всеволодъ посла противу ему сына своего Володимера» (Мономах. – *Авт.*)⁷⁰. Отже, у стані Ярополка були люди, які інформували київського князя про дії його небожа. Ярополку довелось, залишивши у Луцьку матір і військову дружину, тікати до Польщі. Лише наступного року він насмілився повернутись і скоритись перед Всеволодом.

І на наступних сторінках «Повісті временних літ» не раз повторюються подібні до наведеної розповіді: князі мають інформаторів біля своїх суперників. У 1097 р. чернігівський князь Олег Святославич відмовився виконати вимогу київського великого князя Святополка Ізяславича і його співправителя Володимира Мономаха, що княжив у Переяславлі Південному, прийти на князівський з'їзд.

Замість того він почав воювати з Мономахом, котрий послав проти нього свого старшого сина Мстислава. Воєнні дії відбувались у Муромській і Ростовській землях, що належали Мономаху, та на які претендував Олег. Війна велась з використанням вивідувачів і військової сторожі (загонів легкої кавалерії, що звичайно ішли попереду основного війська, оцінювали сили ворога і попереджали про його наближення). «Мъстислав же ... послаша Добрыню Рагуиловича

передь собою в стороже; Добрыня же первое изыма даньники*. Увѣдав же Ярослав се, яко изымани данници,...и побеже той нощи»⁷¹.

Літопис відтворив картину взаємного вивідування сил суперниками. Мстислав використав для цього свою сторожу, Ярослав же дізнався про скоєне Мстиславом від якихось своїх інформаторів і, не чекаючи воєнного зіткнення, відступив до Ростова, в якому сидів його старший брат Олег.

Того самого 1097 р. відбувся князівський з'їзд у Любечі, на якому було проголошено, поряд з іншим, недоторканість князівських волостей. Та майже одразу по тому Давид Ігорович схопив Василька Ростиславича, теребовльського князя, і осліпив його, намагаючись відібрати у нього князівство. У цьому його підтримав київський князь Святополк Ізяславич. Та внаслідок загального обурення серед панівної верхівки Русі Святополкові довелось виступити проти Давида, що зачинився у належному йому Володимирі Волинському. Нестор так оповідає про події того року: «Святополку же обѣщавшюся прогнати Давыда, поиде к Берестю к Ляхом. **Се слышавъ** Давыдъ иде в Ляхы к Володиславу**, ища помощи»⁷². Ймовірніше від усього, Давид дізнався про цю, демонстративну, по суті, акцію Святополка від когось з бояр останнього, що були інформаторами волинського князя, котрого таємно підтримував їхній пан.

У 1103 р. розпочалася низка переможних походів руських полків у Половецький степ, що відтіснило кочовиків далеко від меж Руської землі. Недалеко від о.Хортиці зібралось велике військо, очолене Святополком Ізяславичем і Володимиром Мономахом: «И всѣдоша на конѣ, и пѣшци из лодей выседше идоша в поле 4 дни, и придоша на Сутѣнь»⁷³. Половці же, **слышавше, яко идетъ Русь**, собрашася бещисла, и начаша думати»⁷⁴. Та в цьому випадку, ймовірніше від усього, половецькі хани дізналися про похід руських полків від своєї сторожі. Велике військо, без сумніву, наробило багато шуму і брязкоту.

Часи Володимира Святославича і його сина Ярослава Мудрого були добою найвищого розквіту могутності Давньоруської держави, піком її масштабної зовнішньої політики. По смерті Ярослава Київська Русь надовго потрапляє в смугу послаблення державної єдності. Хіба що онук Ярослава Володимир Мономах (княжив у Києві в 1113–1125 рр.) зміг загальмувати розділення країни.

Та через два десятиліття по його кончині, в середині 40-х рр. XII ст., Давньоруська держава надовго потрапляє в добу удільної роздробленості. У її складі виділяються півтора десятка князівств, володар чи не кожного з яких прагне проводити незалежну від Києва внутрішню і зовнішню політику. Відійшли в минуле великі переможні

* Йдеться про збирачів данини, яких послав брат Олега Ярослав, котрий і командував військом, що билось проти полків Мстислава Володимировича.

** краківському князеві.

війни руських князів, масштабні міждержавні угоди. Зовнішня політика втрачає цілісність і здрибнюється. А разом із нею приходить у занепад і вивідувальна діяльність, звернена за кордон.

¹ Тут і далі виділено мною.

² История Византии: В трех томах. – Т. 1. – М., 1967. – Глава 15. Вторжения славян и их расселение на территории Византийской империи. – С. 337 и сл.

³ Так само, як і стосовно інших країн і народів середньовічної доби, сучасний термін «розвідка» умовно використаний перекладачами твору Маврикія й інших візантійських та західноєвропейських історичних хронік та творів.

⁴ «Стратегикон» Маврикія // Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т. 1. – М., 1991. – С. 373, 375.

⁵ Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. – М., 1980. – С. 54.

⁶ Повесть временных лет. / Подгот. текста, перев., статьи и коммент. Д.С. Лихачева. – 2-е изд. – СПб., 1999. – С. 9.

⁷ Рыбаков Б.А. Город Кия // Вопросы истории. – 1980. – № 5. – С. 44.

⁸ Назаренко А.В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 1999. – С. 288.

⁹ Назаренко А.В. Указ. соч. – С. 289.

¹⁰ Повесть временных лет. – С. 18, 23.

¹¹ Там же. – С. 13.

¹² ПСРЛ. – Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб., 1862. – С. 8.

¹³ Огляд думок цих вчених див. у кн.: Сахаров А.Н. Указ. соч. – С. 52–54.

¹⁴ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 68 и сл.

¹⁵ Див.: Котляр М.Ф. Русь язичницька. – К., 1995. – С. 134.

¹⁶ Левченко М.В. Указ. соч. – С. 433.

¹⁷ Сахаров А.Н. Указ. соч. – С. 54.

¹⁸ Повесть временных лет. – С. 16.

¹⁹ Левченко М.В. Указ. соч. – С. 98–99.

²⁰ Повесть временных лет. – С. 17.

²¹ Договори Олега з Візантією 907 і 911 рр. є першими, відомими з джерел, міжнародними угодами Давньоруської держави, що перебувала у процесі складання. Вони були укладені грецькою мовою. До «Повісті временних літ», як вважає більшість вчених, на початку ХІ ст. вписані руські переклади цих договорів (с. 17–20).

²² Повесть временных лет. – С. 20.

²³ Див., наприклад, одну з останніх праць: Цукерман К. Про дату навернення хозар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігоря // Ruthenica. – Т. II. – К., 2003. – № 2. – С. 82–83.

²⁴ Сахаров А.Н. Указ. соч. – С. 223 и сл.

²⁵ Там же. – С. 227.

²⁶ «Иде Игорь на Греки. И послаша болгаре вѣсть ко царю, яко идутъ Русь на Царьградъ, скѣдий [ладей] 10 тысящъ» (Повесть временных лет. – С. 22).

²⁷ Лев Диакон. История. – М., 1988. – С. 57.

²⁸ Повесть временных лет. – С. 23.

²⁹ Там же. – С. 24.

- ³⁰ Левченко М.В. Указ. соч. – С. 318.
- ³¹ Повесть временных лет. – С. 27–29.
- ³² Дата «Повісті временних літ» є невірною. Історики пропонують 946 або 957 рр. Схиляюсь до 946 р., що логічно випливає з попередньої діяльності княгині. Щоправда, дехто з вчених думає, що Ольга двічі відвідала Царгород у названі роки.
- ³³ Повесть временных лет. – С. 29.
- ³⁴ Відомо, що у 40-х роках X ст. великі контингенти руських воїнів брали активну участь у воєнних діях візантійського війська. Наприклад, 949 р. руські найманці в складі візантійського флоту напали на острів Крит. Близько того часу вони билися з арабами у Закавказзі (Див.: Левченко М.В. Указ. соч. – С. 216–217).
- ³⁵ Повесть временных лет. – С. 30.
- ³⁶ Сахаров А.Н. Указ. соч. – С. 293 и сл.
- ³⁷ Повесть временных лет. – С. 31.
- ³⁸ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 376–377.
- ³⁹ Повесть временных лет. – С. 31.
- ⁴⁰ Новосельцев А.Н. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990. – С. 225.
- ⁴¹ Новосельцев А.П. Указ. соч. – С. 226–228.
- ⁴² Пацуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 93–95.
- ⁴³ Повесть временных лет. – С. 32.
- ⁴⁴ Повесть временных лет. – С. 31–32.
- ⁴⁵ Там же. – С. 32.
- ⁴⁶ Там же. – С. 32, 33.
- ⁴⁷ Там же. – С. 33.
- ⁴⁸ Лев Диакон. История. – М., 1988. – С. 58.
- ⁴⁹ Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 278.
- ⁵⁰ Лев Диакон. История. – С. 58.
- ⁵¹ Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. Berolini et Novi Eboraci. – 1973. – P. 295.
- ⁵² Повесть временных лет. – С. 33.
- ⁵³ Там же. – С. 34.
- ⁵⁴ Там же. – С. 35.
- ⁵⁵ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – СПб., 1998. – С. 70–110.
- ⁵⁶ Повесть временных лет. – С. 37.
- ⁵⁷ Там же.
- ⁵⁸ Там же. – С. 39–50.
- ⁵⁹ Повесть временных лет. – С. 49.
- ⁶⁰ Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 341–343 и др.
- ⁶¹ Повесть временных лет. – С. 49–50.
- ⁶² Там же. – С. 57.
- ⁶³ Повесть временных лет. – С. 58.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ Там же. – С. 59.
- ⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Там же. – С. 62

⁶⁸ Там же. – С. 62.

⁶⁹ Там же. – С. 66.

⁷⁰ Повесть временных лет. – С. 87.

⁷¹ Повесть временных лет. – С. 108–109.

⁷² Повесть временных лет. – С. 114.

⁷³ Можливо, ріка Молочна, що впадає до Азовського моря (*Лихачев Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. – С. 538*).

⁷⁴ Повесть временных лет. – С. 118.